

הקדשת קרדום לעבודה זרה

עמנואל פרידהיים

מנהג אלילי אנטולי/סורי
בפיו של ר' עקיבא

מבוא

פרופ' שאול ליברמן ז"ל, מן החוקרים הבולטים במאה העשרים שחקרו את ימי המשנה והתלמוד לאור המציאות ההיסטורית של התקופה ההלניסטית והרומית, התעניין בין היתר בשאלת יחסם של החכמים לעבודת האלילים שהייתה נהוגה בימיהם,¹ וכתב בעניין זה: 'פרטים בודדים מרובים על מנהגי עבודה זרה ועובדיה מפוזרים בכל כתבי הספרות התלמודית. הדיון בנושא זה לפרטיו היה מצריך חיבור שלם'.² במאמר זה מבקש כותב שורות אלה לעמוד על הרקע הראלי-ההיסטורי של פרט פולחני פגני המצוי בדברי ר' עקיבא, חכם ארץ-ישראלי בן המאה השנייה לספירה, ובכך לבחון עד כמה מעמיקות היו ידיעותיהם של חכמים מארץ-ישראל בנושא עבודת אלוהי הנכר. בתוספתא שנינו: 'מעשה בתינוק אחד שהקדיש קרדום אחד לשמים והביאו אביו לפני ר' עקיבא,

מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור בנושא 'פגאניות ופולחנים פגאניים בספרות התלמודית: היבטים היסטוריים', שנכתבה במחלקה לתולדות ישראל של אוניברסיטת בר-אילן בהדרכתו של ד"ר רפאל ינקלביץ. תודתי העמוקה נתונה לו, לפרופ' רוד רוזנטל, לפרופ' יהושע שוורץ, לד"ר מאיר בר-אילן וללקטורים הנכבדים על שקראו את כתב-היד והעירו הערות חשובות. הדברים הושמעו לראשונה בהרצאה במסגרת הסמינר המחלקתי של המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן שהתקיים ביום שלישי, ג' בכסלו התשנ"ט (22 בדצמבר 1998).

1 ר"ש ליברמן, יוונית ויוונויות בארץ-ישראל: מחקרים באורחות-חיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשמ"ד², עמ' 236-252. ועוד הרבה בכתביו השונים.

2 שם, עמ' 245.

והיה ר' עקיבא בודקו. אמר לו: בני למי הקדשת? שמא לחמה ולבנה ולכוכבים ולמזלות שהן יפיץ? אמר לו: לא הקדשתי אלא למי שהברזל שלו, ברוך הוא. אמר ר' עקיבא: בדוק זה ומתוקן.³ לסיפור זה יש מקבילה בספרי זוטא על ספר במדבר,⁴ ובה מובאים הדברים בצורה שונה במקצת: 'תנינוקת בת שנים עשרה שנה ויום אחד ותינוק בן שלש עשרה שנה ויום אחד בזמן שאמרו: יודעין אנו לשם מי נדרנו ולשם מי הקדשנו נדרן נדר והקדשן הקדש'.⁵ מעשה בתינוק אחד שבא לפני ר' עקיבא, א"ל: רבי הקדשתי קרדומי, א"ל: בני שמא לחמה וללבנה הקדשת? א"ל: רבי אל תתיגע! לא הקדשתי אלא למי שברא את אלה. א"ל: צא בני, נדריך נדרים'. התינוק שבו מדובר במעשה זה הוא נער צעיר, כפי שמוכח מן ההלכה הקודמת למעשה המובאת בספרי זוטא. בתוספתא התינוק מן הסתם נחשד בעיני אביו בפולחן לאלוהות שמימית-קוסמית, מאחר שהקדיש את קרדומו לשמים, ועל כן הביאו האב בפני ר' עקיבא, וגם הוא חשש מלכתחילה שמא הנער עבד עבודה זרה ורק בדיעבד מצאו 'בדוק ומתוקן'.⁶ גם בספרי זוטא לאחר שהתינוק פנה אל ר' עקיבא חשש הלה מלכתחילה שמא התינוק

3 תוספתא, גידה ה טו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 646-647).

4 ספרי זוטא במדבר ל, ד (מהדורת הורוביץ, עמ' 326); ילקוט שמעוני במדבר תשפה (מהדורת היימן, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 603).

5 בתוספתא, גידה ה טו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 646) גורס כ"י ערפורט כדלהלן: 'הבן והבת אף על פי שאמרו אין אנו יודעים לשם מי נדרנו ולשם מי הקדשנו נדריהם נדרין הקדישן הקדש'. הוא הדין בכ"י וינה, למעט שינוי בלתי-רלוונטי לענייננו: 'אין אנו יודעין'. מעשה התינוק המופיע בהלכה לאחר מכן בא מן הסתם להדגים את ההלכה הנדונה. בפסקה שבספרי זוטא נוסח הדפוס גורס: 'יודעין אנו לשם מי נדרנו'. אולם המהדיר ציין כי יש לגרוס כדברי התוספתא הנזכרים ולקרוא אפוא כדלהלן: 'אע"פ שאמרו אין אנו יודעים לשם מי נדרנו ולשם מי הקדשנו נדרן נדר והקדשן הקדש' (ספרי זוטא [שם], הערה לשורה 16). וכן מופיע כבר במשנה, גידה ה, ו, וכך תיקנו בילקוט שמעוני (שם), שורה 35 והערה. וכן גרס גם הרמב"ם, עיינו: רמב"ם, משנה תורה, הלכות נדרים, יא, ג. הגרסה 'אין אנו יודעים' מבהירה היטב את הבעיה ההלכתית שהתעוררה בפני התנאים: האם תופסים נדרו והקדשתו של נער בר מצווה המחויב בקיום המצוות על אף שאינו יודע למי נדר ולמי הקדיש? (וראו עוד: משנה [שם]). לפי נוסח הדפוס שבספרי זוטא 'יודעין אנו' אין להבין לכאורה את הבעיה ההלכתית שכן מדובר בצעיר בר מצווה שידוע למי נדר ולמי הקדיש וברור כי במקרה זה הנדר וההקדשה נחשבים. לפיכך על פי ההיגיון ההלכתי יש לקבל את הגרסה, הרווחת ביותר, שלפיה הצעיר בר המצווה אינו יודע למי נדר והקדיש. ברם ככל שתהיה סברה זו מתקבלת על הדעת מבחינה הלכתית, קשה להסביר לפיה את המעשה שתפקידו להדגים ככל הנראה את ההלכה הקודמת, שהרי לפי הדרישה שהתנהל בין ר' עקיבא לבין הנער מוכח כי הנער ידע היטב למי הקדיש את קרדומו (ולשון התוספתא: 'לא הקדשתי אלא למי שהברזל שלו, ברוך הוא'; ולשון ספרי זוטא: 'רבי, אל תתיגע! לא הקדשתי אלא למי שברא את אלה'). המעשה מדגים אפוא מצב הלכתי שבו התינוק אכן ידע למי הקדיש, ולפיכך לא מן הנמנע שנוסח הדפוס שבספרי זוטא, אף כי אינו מתפרש כראוי מבחינה הלכתית, מתקבל גם הוא על הדעת, והקשר בין ההלכה המובאת בנוסח הדפוס לבין המעשה מובן יותר. וצריך עיון.

6 הביטוי 'בדוק זה ומתוקן' אינו מכוון לקרדום כי אם לתינוק, כפי שמוכח מן הסיפא המקבילה שבספרי זוטא: 'צא בני נדריך נדרים', ומהמשך הדברים בתוספתא: 'שוב מעשה בתינוק אחד שהיו באין בספינה ועמד עליהן נחשול והיו זועקים לאלוהיהן כענין שנאמר: "ויראו המלחים ויזעקו איש אל אלהיו" (יונה א ה)'. אמר להן אותו תינוק: עד מתי אתם נשטין זעקו למי שברא הים ובא מעשה לפני חכמים ואמרו: בדוק זה ומתוקן' (תוספתא, גידה ה, יז [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 647]). הביטוי הנזכר מכוון במקרה דנן ללא ספק לתינוק, ומכאן ראייה שאף במעשה התינוק ור' עקיבא התינוק הוא זה שנחשב לבדוק ומתוקן אחרי שהובהר לו לר' עקיבא שהוא לא הקדיש את קרדומו לעבודה זרה. (אגב אורחא, בסיפור עם הספינה, כלל לא ברור מדוע התינוק נבדק לאחר המעשה, שהרי לא נמצא כל דופי בהתנהגותו. פירוש של ר' דוד פארו, 'חסדי דוד', על אתר, שלפיו: 'כיון שראו חכמים חכמתו אמרו בדוק זה ומתוקן', אינו משכנע. מעין סיפור זה מופיע במקורות נוספים אך ללא הביטוי 'בדוק זה ומתוקן'; ראו למשל: ירושלמי, ברכות ט, א (יג ע"ב); פסיקתא דרב כהנא ית, ה (מהדורת מגדלבוים, עמ' 296); ילקוט שמעוני ישעיה תעז (דפוס סלוניקי, רפו); מדרש הגדול שמות לה, ו-ט (מהדורת מרגליות, עמ' תשלח).

הקדיש את קרדומו לחמה וללבנה, ושאלתו מגלה דאגה עמוקה שמא הנער עבד עבודה זרה.⁷ מהו הרקע ההיסטורי-הרפואי המובלע בשאלתו של ר' עקיבא? האם ר' עקיבא, שייחס את דברי הצעיר היהודי בראש ובראשונה לפולחן החמה והלבנה,⁸ ניסח את שאלתו על סמך ידיעתו על אודות קשר דתי-פולחני בין הקרדום לבין פולחן השמש והירח בזמנו?

מקום הקרדום בפולחנים פגניים

במקורות היהודיים המונח קרדום מופיע לראשונה בספרי נביאים וכתובים.⁹ מוצאו הלשוני של מונח עתיק יומין זה הוא ככל הנראה כנעני. חנוך יהודה קאהוט, יעקב לוי ואליעזר בן-יהודה ציינו כי המונח קרדום הוא שם נרדף למילה גרזן.¹⁰ ביוונית הקרדום נקרא: Πέλεκυς/Λάβρυς ובלטינית הוא נקרא Penna. הקרדום שימש לעתים אטריבוט לאלוהויות שונות ובמיוחד הקרדום הכפול (Bipennis).¹¹ התופעה של אלוהויות המלוות בקרדום עתיקה ביותר,¹² אולם נראה כי בתקופות

בפסיקתא רבתי לב (מהדורת איש-שלוש, קמח ע"ב), אין מדובר בתינוק כי אם ב'נער אחד עברי'. נראה אפוא שבכל הסיפורים הללו התינוק שבו מדובר הוא אכן בחור צעיר ולא פעוט, ולגבי הביטוי 'בדוק זה ומתוקן' נותר לציין שמלבד שתי ההלכות שבתוספתא נידה שבהן הוא מופיע אין למצוא בשום מקום אחר בספרות חז"ל. חשש זה מצטרף למודעותו של ר' עקיבא לסכנה שהייתה טמונה בעבודת האלילים ליישוב היהודי במאה השנייה לספירה. וראו למשל: אבות דרבי נתן נ"א ג (מהדורת שכטר, עמ' 15); נ"ב ד (שם, עמ' 16-17). החשש שמא יהודים יעבדו עבודה זרה בערים מעורבות מוצא את ביטוי באזהרתו של ר' עקיבא: 'אל תדור בין הגוים שלא תעבוד עבודה זרה' (אבות דרבי נתן נ"ב לג [שם, עמ' 71-72]), וכ"י הלברשטם גורס שם: 'שלא תעבוד עבודה זרה'. סביר להניח כי מדובר כאן לא רק בהתנגדות עקרונית לעבודת האלילים, אלא בעיקר בנקיטת עמדה כנגד תופעה ראלית-היסטורית של יהודים שהתגוררו בערים מעורבות בארץ-ישראל במאה השנייה לספירה, וכתוצאה מכך עבדו עבודה זרה. וראו בהרחבה: ע' פרידהיים, 'יהודים עובדי עבודה זרה בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, (ברפוס), דומה אפוא כי על רקע זה יש להבין את דאגתו של ר' עקיבא שמא התינוק הקדיש את קרדומו לאלוהות פגניות.

8 על פי התוספתא שאל ר' עקיבא את הנער הצעיר אם הוא הקדיש את קרדומו לחמה ולבנה ולכוכבים ולמזלות שכן 'פיין' (תוספתא [לעיל, הערה 3]). ואילו במקבילה שבספרי זוטא על ספר במדבר שאלתו של ר' עקיבא מתמקדת בעניין החמה והלבנה בלבד: 'בני שמא לחמה וללבנה הקדשת?' (ספרי זוטא [לעיל, הערה 4]), וכך גם בילקוט שמעוני: 'בני לחמה וללבנה הקדשת?' (ילקוט שמעוני, לעיל, הערה 4). דומה אם כן כי במעשה הנדון יש מקום לייחס חשיבות מיוחדת לעניין החמה והלבנה. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שניתן היה להקדיש את הקרדום גם לאלוהויות שמימיות וקוסמיות ללא קשר ישיר לחמה וללבנה. וראו להלן.

9 שופטים ט, מת; שמואל א יג, כ-כא; ירמיה מו, כב; תהלים עד, ה.

10 'קרדם', ערוך השלם, ז, וינה תרפ"ז,² עמ' 190 ('מלשון מקרא פ' שם נרדף לגרון וכן בלשון ערבי'); J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim, IV, Berlin & Wien 1924, pp. 372-373; 'קרדם', מילון בן-יהודה, יב, עמ' 6155, ועל המילה בערבית ומקורה בכנענית ראו: שם, הערה 1. פרופ' ד' שורץ הפנה את תשומת הלב לעובדה שהמילה 'גרזן' היא בצעם כתיב אחר של המילה 'קרדם' וק/ג + ר + ד/ו + מ/א. תודתי נתונה לו על הערה זו.

11 E. Saglio, 'Bipennis', Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, I, (eds.) Ch. Daremberg & E. Saglio, Graz 1969 (Paris 1877), cols. 711-712. המשמעות הפולחנית של הקרדום הכפול שנויה במחלוקת בין החוקרים. עם זאת מן הראוי לציין את דעתה המעניינת של מרגרט וייס, שלפיה הקרדום הכפול הוא אטריבוט לאל הרעמים הקדום ומכיל גם את הסמכויות של אלוהויות נשיות, ולפיכך הקרדום מסמל מאפיינים פולחניים וזכריים ונשיים כאחד ובכך מקנה לאלוהות הממונה על הרעמים, כדוגמת זאוס, גם את הסמכויות המרובות של המרכיבים האליליים הנשיים, כגון: אחריות על פריון האדם והעדרים, על פוריות האדמה, על העולם הימי ועל המפליגים בים, ועוד. ראו: M.C. Waites, 'The Deities of the Double-Axe', American Journal of Archaeology, 7 (1923), p. 45.

12 מקורה במסופוטמיה העליונה באלף הרביעי לפנה"ס, מאוחר יותר הופיעה בתרבות השומרית, באסיה הקטנה (אנטוליה)

W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge Mass. 1985, p. 38; R. Turcan, :ראו; *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris 1992², p. 157

14 מספר חוקרים טענו כי הקדרום כחפץ פולחני מקורו באנטוליה ומשם חדר לטרוריה ובמאות הראשונות לספירה לדומא ולערים נוספות באיטליה, ראו למשל: G.A. Wainwright, B. Schweitzer, *Herakles*, I, Tübingen 1922, pp. 21ff; 'The Teresh, The Etruscans and Asia Minor', *Anatolian Studies*, 9 (1959), p. 204 and n. 9, p. 211. על אף הרעמים התתי הקדרום Tarhunzas, אשר פולחנו התקיים באנטוליה במאה התשיעית לפה"ס, ושנראה על מצבה אותו קדרום I. Singer, 'A New Stele of Hamiyatas — King of Masuware', *Tel-Aviv*, 16 (1989), p. 185, fig. 17-18 and pls. 1. ועל פולחנים גנניים רבים באנטוליה במאות הראשונות לספירה שהם הקדרום הוא בעל משמעות פולחנית מובהקת; ראו: 61. p. 1 (1946). *Hellenica*, J.L. Robert, 'Un dieu anatolien: Kakasbos', *Revue des études grecques*, 59 (1946), p. 1. וראו עוד להלן.

H. Seyrig, 'Une double-hachée anatolienne', *Revue des Arts*, 6 (1956), p. 35 (=idem., *Scripta Varia: Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Bibliothèque archéologique et historique [=BAH], 125, E. Will (ed.), Paris 1985, (p. 709

19 במרחב הדתי של ארץ-ישראל היו בעידן הרומי מגוון פולחנים פגניים ממוצא סורי, ועל כן ניתן לדבר על מרחב דתי סורי-ארץ-ישראלי. ראו: D. Flusser, 'Paganism in Palestine', S. Safran et al. (eds.), *Compendia Rerum*, *Judaicorum ad Novum Testamentum*, II, Amsterdam & Assen 1976, pp. 1065–1100; ישראלי: יהודים והערבים ההלניסטיים בתקופת הרביה השני (332 לפסה"ס–70 לסה"ס), ירושלים תשמ"ה, עמ' 49–54; פרידיהים, 'לשאלת קיומם וחשיבותם של פולחנות סוריה בניאפוליס-שכם בתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא', 'אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השביעי, קדומים ואיראלי תשנ"ה, עמ' 141–153; הנ"ל, 'הפולחנים הפגאניים הסוריים בפטולמאס-עכו בתקופה ההלניסטית והרומית', ירושלים וארץ-ישראל, 1 (בדפוס); הנ"ל, 'הפולחנים הפגאניים של אשקלון בתקופה הרומית', 'ספרא', 41 ששון 91 – שגיב (בדפוס), ספר אשקלון (בדפוס); הנ"ל, 'למשפחת הריאלית-ההיסטורית של הביטוי "דמות מניקה וסרפס" – עיון מחודש', סידרא (בדפוס).

H. Seyrig, 'Monnaies hellénistiques — XII. Questions Aradiennes', *Revue numismatique*, 6ème Série, VI (1964), 20

של המזרח הרומי הקרדום הפולחני נפוץ בעיקר בסוריה הצפונית ובאנטוליה ובקשר לפולחנים ממוצא אנטולי. סביר אפוא להניח כי הסוגיה הפגנית במעשה הנדון קשורה בפולחנים פגניים שמקורם באנטוליה ובצפון סוריה. בארץ-ישראל הרומית לא נמצאה לפי שעה הוכחה ארכאולוגית ברורה לקשר בין הקרדום לבין אלוהויות פגניות, גם לא בפולחנים האנטוליים לכבוד יופיטר דוליכנוס, קיבלי ומן, אשר התקיימו בארץ-ישראל במאה השנייה והשלישית לספירה.²¹ אפשר אפוא שהמעשה אירע בחו"ל והובא בפני ר' עקיבא בעת שהיה בארץ-ישראל או במהלך אחד ממסעותיו במרחב הדתי הסורי-ארצי-ישראלי. על-פי המקורות העומדים לרשות המחקר שלושה הקשרים הם הסבירים ביותר למעשה ר' עקיבא והתינוק.

פולחן יופיטר דוליכנוס

בפרובינקיות רבות באנטוליה, כגון בפריגיה ובלידיה, נחשפו תבליטים וטיפוסי מטבעות רבים שבהם דמויות אלים הרוכבים על סוסים והמחזיקים בקרדום הכפול.²² מאלפת העובדה כי מרביתם הם בעלי מהות שמשית או ירחית. כך למשל פסל אפרודיטי מאפרודיסיס שבקאריה, שלה הוקדש הקרדום בימי סולה, מציג את האלה עם סהר גדול הממוקם בין שדיה,²³ והחוקרים רואים בה אלוהות ירחית.²⁴ מן, אל הירח הפריגי, נראה לפחות פעם אחת באנטוליה נושא קרדום.²⁵ אפולו הוצג באסיה הקטנה פעמים רבות בליווי קרדום או כאשר הוא רוכב

לקבל את דעתו של פ' קימון שכל אל סורי המוזהה עם אל הרעמים הקדום, דוגמת הדד הסורי או בעל-שמן הפניקי, נושא קרדום בסוריה. דעתו מבוססת על העובדה שיופיטר דוליכנוס מופיע תמיד אוחז קרדום, כפי שנראה להלן. וראו: של אליל זה היא בעיקר אנטולית ולא סורית, ונראה אם כן כי הצדק עם סייריג. F. Cumont, *Les religions orientales dans l'empire romain*, Paris 1929⁴, p. 118 and n. 96.

21 ככל הידוע לי המקור היחיד מארץ-ישראל הרומית שבו נראה אולי הקרדום לצד אלוהות פגנית הוא מטבע מפטולמאיס-עכו, ראו למשל: G.F. Hill, 'Some Graeco-Phoenician Shrines', *Journal of Hellenic Studies*, 31 (1911), p. 15; B. Lifshitz, 'La province romaine de Syrie', *ANRW*, I, 8 (1977), p. 107. H. Seyrig, 'Divinités de Ptolémaïs', *Syria*, 39 (1962), p. 200 (= idem, *Antiquités syriennes*, 6, Paris 1966, p. 107). מלבד מקור נומיסמטי זה, השנוי במחלוקת, אין כיום מקור המציג את הקרדום לצד אלוהויות פגניות בארץ-ישראל הרומית. ראו לפי שעה: ע' פרידהיים, פולחנים פגניים בארץ-ישראל הרומית, עבודת גמר, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ה. הקרדום וראש הקרדום שנתגלו בביר-אנסובה שבחרמון אינם מתוארכים קרוב לוודאי לימי ר' עקיבא, שהרי המקום יושב בימי תלמי בן מנאיוס (85-40 לפה"ס) ומימיו של קונסטנטינוס הגדול (308-337 לספירה) ואילך, מה עוד שאין הוכחה כי הוא היה קשור במכלול הפולחני המקומי. על הממצא ראו: ש' דר, תולדות החרמון: אתרים ומקדשים של היטורים, תל-אביב 1994, עמ' 232.

22 רובר (לעיל, הערה 14). וראו בהרחבה: F. Imhoof-Blumer, *Lydische Stadtmünzen*, Firenze 1978 (Genf 1897), pp. 103-105, 150-152.

23 טורקן (לעיל, הערה 12), עמ' 252.

24 שם.

25 סייריג (לעיל, הערה 16), עמ' 36 והערה 5 [= שם, עמ' 710]. פולחנו של מן התקיים גם בארץ-ישראל הרומית בעיר גבע, כפי שניתן ללמוד מהופעתו של האל על מטבעות העיר, אם כי הוא אינו אוחז שם קרדום. ראו בהרחבה: א' קינדלר, 'מטבעות העיר גבע', בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 64-65.

על סוס ומחזיק בקרדום כפול. כך למשל במצבה משנת 100 לספירה שנחשפה בעיר הייראפוליס שבפריגיה מתואר קרדום כסוף בצרוף כתובת הקדשה לאפולו.²⁶ יתר על כן, בכנסייה של העיר סבסטי שבפריגיה הידועה היום בשם Selcukler נתגלתה מצבה מן התקופה הרומית שהוקדשה להליוס

תבליט שנמצא
ברומא. בצד שמאל
ניצב יופיטר
דוליכנוס על גבי
שור ובימינו קרדום
כפול

לרבנוס (כלומר גלגול אנטולי של אל השמש היווני), שזוהה באזור זה עם אפולו. על המצבה מופיעה דמותו של אפולו הרוכב על סוס והמחזיק בקרדום.²⁷ הזיהוי בין אפולו הפריגי, בעל הקרדום, לבין הליוס היווני מעיד אף הוא על מהותו הדתית של הכלי הגדון כאטריבוט מובהק של אלוהויות פגניות אנטוליות הממונות על האור ועל השמש.²⁸ בפרובינקיה קאריה שבאסיה הקטנה הוצג זאוס לברונדס (מן העיר לברונדה) נושא קרדום כפול,²⁹ ולואי רובר טען כי כל זאוס מקומי הממונה על הרעמים, הברקים והאור נראה בקאריה מחזיק בקרדום הכפול.³⁰ לענייננו נסתפק כאן בדוגמאות אלו.³¹

Supplementum Epigraphicum Graecum [=SEG], 35 (1985), (eds. H.W. Pleket & R. Stroud, Amsterdam 1988) 26 p. 391, no. 1383

J. & L. Robert, 'Bulletin épigraphique —Phrygie', *Revue des études grecques*, 67 (1954), p.171, no. 233 27
A.B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, II, Cambridge 1924, pp. 561-562, 566-567, 568; Th. Drew-Bear 28
& Ch. Naour, 'Divinités de Phrygie', *ANRW*, II, 18. 3 (1990), p. 1938 and n. 100

Plutarch, *The Greek Questions*, 45 (trans. F. C. Babbitt, LCL, pp. 232-235) 29
לספירה) יוצא כי הקדשת קרדומות לאלילים לא הייתה נהוגה ביוון במאה השנייה לספירה. פלוטרכוס מפרש את שם התואר של זאוס הגדון: לברונדס, כנגזרת של המילה: *Λάβρος*, כלומר קרדום כנ"ל. לדבריו מסמל הקרדום את האלוהות הגדונה כבעלת סמכויות צבאיות מובהקות, וראו גם: סגליו (לעיל, הערה 11), עמודה 711; L. Robert, 'Sur des inscriptions de Theangela', *L'antiquité classique*, 4 (1935), p. 170, n. 1

שם. 30

Th. Drew-Bear, 'Local Cults and the Hellenistic Period in Phrygia', *Greek Roman and Byzantine Studies*, 17 (1976), p. 261 and n. 52; L. Robert, 31
"Documents d'Asie Mineure — XXVII. Reliefs votifs 8. Zeus Aithrios", *Bulletin de correspondance hellénique*, 107 (1983), pp. 547-548; SEG, 34 (1984), pp. 351-352, no. 1298 (2nd-3rd cent. CE)

Ch. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, II, London 1896, p. 165; M. Éliade, *Traité de l'histoire des religions*, Paris 1975, pp. 92-94. ועל תופעה זו ברחבי האימפריה הרומית בכלל ראו למשל: F. Lenormand, 'Montes Divini', דרמברג וסגלי (לעיל, הערה 11), III, 2, גרץ 1969 (פריז 1911), טורים 1995-1997.

עליהם נערכו לרוב לכבוד דמותו המיוונת של האל העליון המקומי, כלומר זאוס-יופיטר.⁴⁰ לאור הנתונים הללו אפשר לשער כי ר' עקיבא חשש מלכתחילה שמא התינוק הקדיש את קרדומו ליופיטר דוליכנוס האנטולי-הסורי. אגב אורחא, פולחנו של יופיטר דוליכנוס התקיים בקיסריה-מריטימה במאה השלישית לספירה, כפי שניתן ללמוד מכתובת הקדשה מקוטעת שנכתבה לכבודו.⁴¹ ולפיכך ייתכן שמרכיבי התאולוגיה הדוליכנית, ובהם הקרדוס, כבר היו ידועים בארץ-ישראל במאה השנייה לספירה.

פולחן אנטולי-סורי לכבוד השמש - פניקיה

על מטבע מימיו של קומודוס (180-192 לספירה) שמקורו ביישוב עירוני קטן בשם גבלה/גבלא, השוכן על חוף סוריה בין ארדוס (רואד של היום) לבין לאודיקאה-מריטימה (לטקיה של היום), מופיע אליל בעל זקן המחזיק בקרדוס הכפול ובמגן ועומד בין שתי פרוטומות של סוסים.⁴² סיריג סבר כי דמות אלילית זו מייצגת אלוהות אנטולית-סורית שמקורה בצפון סוריה ושבתיקופה הרומית הגיעה גם לחופי פניקיה, ודמות זו מקבילה להליוס, אל השמש היווני.⁴³ סיריג טען כי זאוס, טיכ והליוס היו השלישייה האלילית המובילה בעיר זו מן התקופה ההלניסטית ועד התקופה הרומית.⁴⁴ קביעתו של סיריג מבוססת על העובדה שבמטבעות העיר מן התקופה ההלניסטית מופיעה בבירור דמותו הקלסית של הליוס היווני.⁴⁵ דבר זה תמוה הואיל ובמטבעות ערי פניקיה מן התקופה הסלווקית כמעט אין ייצוג לדמותו של אל השמש היווני, להוציא מטבעות אחדים מן הערים השכנות לגבלה, כגון: ארדוס, לאודיקאה-מריטימה.⁴⁶ מכאן הסיק סיריג כי הופעתו של הליוס היווני בממצא הנומיסמטי האזורי איננה תוצאה של המדיניות הדתית

מטבע שמקורו בגבלה, פניקיה, מן המאה השנייה לספירה

40 תופעה זו התקיימה במקומות רבים ברחבי אגן ים התיכון בעת העתיקה. בפולחן זאוס האולימפי הנה נחשב למקום לידתו ולכס מלכותו, ראו על כך: קוק (לעיל, הערה 28), I, 1914, עמ' 124-154. לצורך הבהרת העניין חשוב להביא כאן דוגמאות אחדות מן המרחב הדתי של סוריה ואנטוליה המוכיחות את הקשר בין הבעלים העתיקים שנהפכו לזאוס-יופיטר בתקופה ההלניסטית והרומית לבין ההרים. בג'בל אל עקרה שבקרבת אנטיוכיה התקיים מקדמת-דגא פולחן בעל-צפון, ובתקופה ההלניסטית-רומית הוא זוהה עם זאוס קסיוס. ראו: M. Rey-Coquais, 'La Syrie d'Alexandre à Constantin — La côte', *Le monde de la Bible*, 28 (1983), p. 10. מערב סוריה, והנקרא היום שייח' ברכאת, התקיים פולחן זאוס מדבכוס בימי רומא, ראו: M. Gawlikowski, 'Les temples dans la Syrie à l'époque hellénistique et romaine', J.M. Dentzer & W. Orthmann (eds.), *Archéologie et histoire de la Syrie*, II: *La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam*, Paris 1992, p. 335. באנטוליה אלוהויות הרעמים זוהו עם ההרים מתקופה עתיקה ביותר, ראו: V. Haas, *Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen: Ein Beitrag zur hethitischen und hurritischen religion*, Mainz 1982. דוליכנוס המזוהה עם בעלי ההרים העתיקים באנטוליה בתקופה הרומית ראו: מרלה (לעיל, הערה 37), עמ' 77, 93. B. Lifshitz, 'Notes d'épigraphie palestinienne, II: Le culte de Jupiter Dolichenus à Césarée', *Revue Biblique*, 73 (1966), p. 255.

42 סיריג (לעיל, הערה 20), עמ' 24 (= שם, עמ' 94).

43 שם, עמ' 27 (= שם, עמ' 97).

44 שם, עמ' 27-24 (= שם, עמ' 94-97); H. Seyrig, 'Le culte du Soleil en Syrie à l'époque romaine', *Syria*, 48 (1971), p. 359.

45 סיריג (לעיל, הערה 20), עמ' 22-24 ולוח III איורים 13, 22 (= שם, עמ' 92-94) ולוח III שם.

46 שם.

הרשמית הסלווקית, כי אם ביטוי לאמונות אזוריות עתיקות יומין שעוצבו בלבוש יווני. במילים אחרות, הליוס המופיע על מטבעות גבלה ההלניסטית אינו אלא דמות חיצונית של אליל קדום שסמכויותיו היו בוודאי שמשיות, שכן הוא זוהה עם הליוס היווני. מן התקופה ההלניסטית ידועה הפרשנות היוונית (Interpretatio Graeca) של המערכות הדתיות המקומיות, ואילו בתקופה הרומית חלה 'דה-יווניזציה' מבוקרת של פולחנים פגניים רבים והאלילים המוכרים מן התקופה ההלניסטית בלבוש יווני מובהק הופיעו בעידן הקיסרות הרומית עם אטריבוטים דתיים קדומים המזכירים את מהותם הסורית-הפניקית המקורית. תופעה זו משתקפת במקומות רבים בפנתאיה העירוניים של חופי פניקיה וארץ-ישראל בתקופה הרומית.⁴⁷ בגבלה ההלניסטית הורכבה כאמור השלישייה האלילית המקומית מזאוס (אל עליון), טיכי (מרכיב נשי משני) והליוס (אל משני). זאוס היווני המופיע על מטבעותיה של גבלה מייצג קרוב לוודאי את בעל-שמן הפניקי, ואילו טיכי, אלת המזל, אינה אלא תופעה מיוונית חיצונית של עשתורת הפניקית.⁴⁸ הליוס מעניין במיוחד, שהרי בניגוד לשני המרכיבים הראשיים (זאוס וטיכי), בתקופה הרומית נעלם אל השמש בהופעתו היוונית ובמקומו מופיע על המטבע מימי קומודוס האליל בעל הקרדום המלווה בסוסים. סייריג סבור היה כי הופעתם של הסוסים מוכיחה כי באל שמש עסקין, אולם לא בהליוס היווני, כי אם באליל אנטולי המקורב ליופיטר דוליכנוס, המכיל מהות שמשית, והראיה לכך היא הימצאות הקרדום.⁴⁹ לדעת סייריג בגבלה היה אפוא פנתאון עירוני יחיד במינו במרחב הדתי של סוריה, פניקיה וארץ-ישראל בתקופה הרומית: הדמות האלילית המופיעה על המטבע מימי קומודוס מייצגת אלוהות שמקורה בצפון סוריה ובעיקר באנטוליה, ושהיא בעלת הקרדום הקשור לפולחן השמש, ואלוהות זו הצליחה לחדור אל תוך הפנתאון הפניקי הקדום של העיר והייתה לאחד המרכיבים של השלישייה האלילית המובילה בחיי הדת במקום. מעניין לציין כי לדעת מספר חוקרים ובראשם ר"ש ליברמן, היישוב גבלה המוזכר בספרות חז"ל⁵⁰ הוא גבלה שבסוריה ולא גבלה שבפרובינקיה ערביה.⁵¹ מאלפת העובדה כי אמוראי ארץ-ישראל

47 כך למשל במטבעות פטולמאס-עכו מן התקופה ההלניסטית ניתן להבחין בזאוס האולימפי, וככל שאנו מתקרבים לתקופה הרומית אלוהות יוונית טיפוסית זו הולכת ונעלמת ומפנה את מקומה לבעל הסורי של הליופוליס-בעלבק המכונה יופיטר הליופוליסטנוס, כלומר החד הסורי/בעל-שמן הפניקי. ראו על כך בהרחבה במאמרי בכתב-העת 'ירושלים וארץ-ישראל' (לעיל, הערה 19).

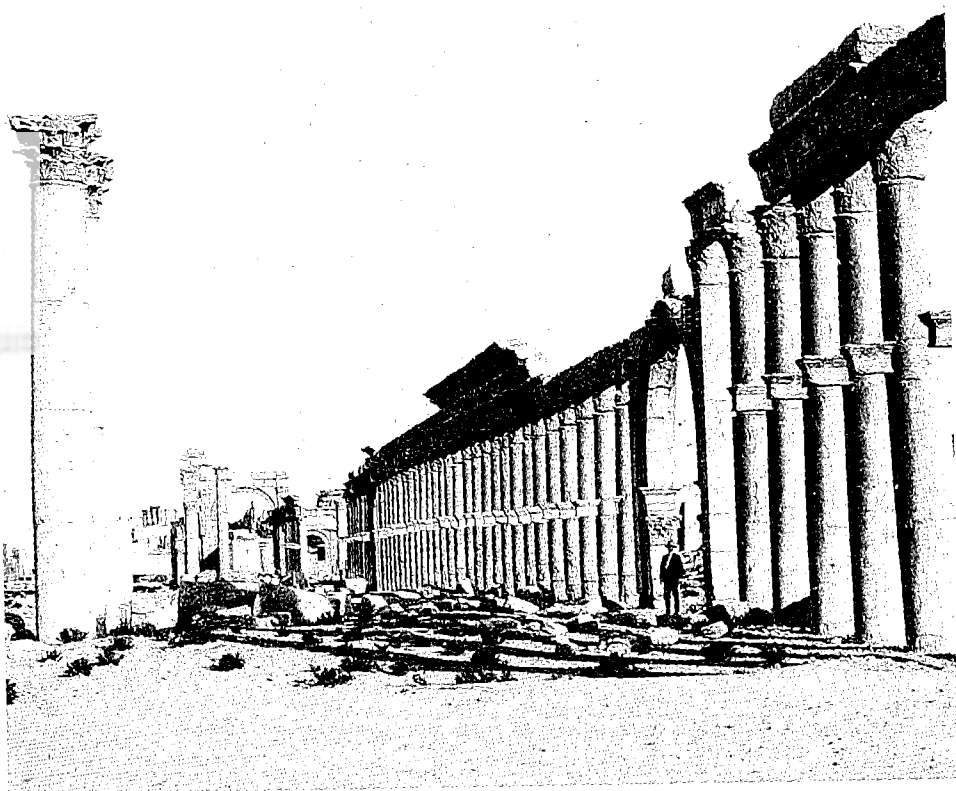
48 סייריג (לעיל, הערה 20), עמ' 22 (= שם, עמ' 92).

49 שם, עמ' 25-26 (= שם, עמ' 95-96). דרך אגב יש לציין כי בצידון נתגלתה כתובת יוונית המתוארכת לשנת 47 לפנה"ס שהוקדשה לאלוהות פגנית עלומת שם על ידי ראש הקהילה של עושי הסכינים וכלי נשק עשויים פלדה למיניהם. קלרמון-גנו הוכיח כי הכתובת הוקדשה לאלוהות מקומית ממוצא שמי, ראו: Ch. Clermont-Ganneau, 'Dédicace de la confrérie des couteliers de Sidon', idem, *Études d'archéologie orientale*, I, Paris 1880, pp. 100-104. ולפיכך ייתכן כי האלוהות השמית הגנה על ייצור כלי הנשק העשויים פלדה, כגון הקרדום. נראה אפוא כי עניין הקרדום הפולחני קשור בפולחנים אנטוליים שלבשו בעיר גם סממנים פניקיים.

50 בבלי, יבמות מו ע"א; שם, כתובות ק"ב ע"א; שם, עבודה זרה נט ע"א.

51 י' בן-צבי, 'שרידי היישוב היהודי בחבל אדום', ידיעות, ד (תרצ"ו), עמ' 99, הערה 1. לתיקוניו של ליברמן לדברי בן-צבי ולטענותיו באשר לגבלה שבסוריה עיינו: ר"ש ליברמן, 'גבלה', שם, ה (תרצ"ו), עמ' 44 (= הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 413). ובעקבותיו ראו: י' שורן, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת ברכוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 169-170. חוקרים אלה חולקים על הדעה המקובלת שלפיה יש לזהות את גבלה המופיעה בספרות חז"ל עם עיר שישבה בדרום פרובינקיה ערביה, ראו: שלמה יהודה רפפורט, ערך מילין, פראג תרי"ב, הערך 'אדום', עמ' 15 טור ד; י' הורוביץ, ארץ-ישראל

העידו על קיומה של קהילה יהודית מקומית אשר לא שמרה על הלכות מגע עם הנכרים ועל כן הצהיר ר' חייא בר אבא, בן המאה השלישית לספירה, בהוראתו של ר' יוחנן: 'על בניהם שהם ממזרים ועל יינם משום יין נסך ועל תורמוסן משום בישולי נכרים, לפי שאינן בני תורה'.⁵² נמצינו אפוא למדים כי ביישוב גבלה, שאוכלוסייתו הייתה ברובה נכרית, התגוררו יהודים אשר לא קיבלו על עצמם את מרות החכמים, התבוללו בין הגויים והכירו קרוב לוודאי את הפנתאון העירוני. המקום היחיד בפניקיה שממנו הגיעה לידינו עדות ברורה על קשר בין הליוס לבין הקרדום בתקופה הרומית, ושהיה מוכר לאמוראי ארץ-ישראל, הוא גבלה שבחוף סוריה. אם התינוק שבמעשה היה בן המקום ההוא, מובן כי ר' עקיבא סבור היה מלכתחילה שהצער חשוד בעבודה זרה ולא יקבל על עצמו את מרות

שרידים בפלמירה
בתצלום משנות
השלושים

ושכנותיה, וינה תרפ"ג, עמ' 180, הערה 7; ש' קליין, ספר היישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 26, הערך 'גבלא'; י"ל לוין, 'ארץ-ישראל במאה השלישית', ש' ספראי, י' צפריר ומ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א: היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 128; ר' ינקלביץ, 'היחס בין גודל האוכלוסייה היהודית לנוכרית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', קתורה, 61 (תשרי תשנ"ב), עמ' 167. וראו לאחרונה: ב"צ רוזנפלד, לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 161 והערה 345. בבלי, יבמות, מו ע"א; שם, עבודה זרה, נט ע"א.

החכמים, ולפיכך בדק אותו שמא הקדיש את קרדומו לתמה.⁵³ הנחה זו תואמת את הידוע על מידת דתיותה של הקהילה היהודית בגבולה במאה השלישית לספירה – שהפגינה סממנים של התבוללות וטמיעה בין הגויים – ועל מקומה המרכזי של האלוהות האנטולית השמשית בעלת הקרדום בפנתאון העיר משלהי המאה השנייה לספירה.

פולחן הרקלס – פלמירה

עדות איקונוגרפית מאלפת על הקשר בין הקרדום לבין פולחן השמש והירח במזרח הרומי נמצאה בעיר הסורית פלמירה-תדמור. על אסימונים (Tesserae) פולחניים משם מופיע

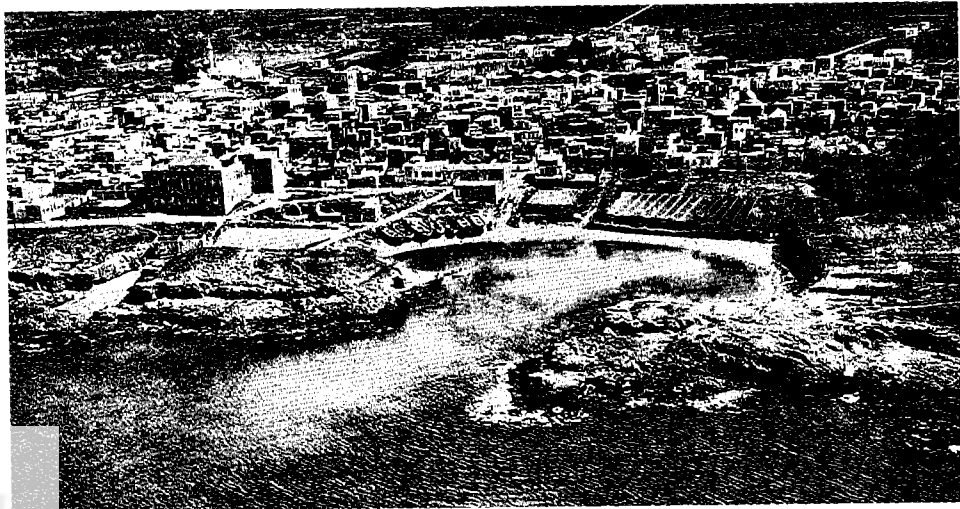
הרקלס ולצדו קרדום.⁵⁴ סייריג ציין כי הקרדום הכפול שבידיו של הרקלס הוא האטריבוט השייך לנרגל הבבלי הקדום, שזוהה עמו, ומקביל לאֵלֶה המיוחדת להרקלס היווני. באסימון 10 מפלמירה הבחין סייריג בבירור בצד האחד באֵלֶה המסמלת את הרקלס היווני, ובצד האחר מופיעה אלוהות הנושאת על ראשה סל פרות (קלתוס) ומעליו כוכב, ומחזיקה ביד ימין קרדום כפול; ברקע בצד שמאל מופיעים ירח וכוכב (אולי שמש? איור בעמוד זה).⁵⁵ סייריג סבור היה כי שני הצדדים מציגים אותה אלוהות סינקרטית – האֵלֶה מסמלת את הרקלס היווני ואילו בצד האחר מוצג נרגל בדמותו הבבלית-הסורית שנעבד בפלמירה במאות הראשונות לספירה.⁵⁶ אסימון זה מוכיח אפוא את הקשר ההדוק של הקרדום לשמש ולירח, המסמלים את כוחו העליון והקוסמי של הרקלס. לדעת רובר די מניל די בואיסון יש להסביר אחרת את מהותו הדתית של הרקלס המחזיק בקרדום הכפול על האסימון הנדון.⁵⁷ הוא סבור שאין קשר מוכח בין הרקלס לבין נרגל על האסימון והראה כי על אסימונים רבים שנתגלו בפלמירה יש להפריד בין המוטיבים האיקונוגרפיים – פעמים רבות דמות אלילית או אטריבוט אלילי המופיעים על צד אחד אינם קשורים כלל למוטיב האלילי המופיע על צדו האחר של האסימון. הוא סבור היה כי הרקלס באסימון 10 הוא המרכיב המשני של שלישייה אלילית מקומית המורכבת מזאוס (בעל־שמיין), אתרגטיס הסורית (עתרעתה), ובמובן הזה הוא תואם את

אסימון (אישור כניסה למשנתה אלילי) שנמצא בפלמירה

53 וזאת על אף שאין הוכחה כי בימי ר' עקיבא התקיימה קהילה יהודית בגבולה, ושזו התבוללה בקרב הגויים.
54 H. Seyrig, 'Héraclès-Nergal', Syria, 24 (1945), pp. 64, no. 10; p. 66, nos. 12-14; p. 67, nos. 15 (?) - 16 (=) [לעיל, הערה 34 פריט שני], עמ' 3-7.
55 שם, עמ' 64, לוח II, 10 (= לעיל, הערה 34 - פריט שני).
56 סייריג, (לעיל הערה 54) עמ' 67 (= לעיל, הערה 34 - פריט שני) עמ' 6. דרך אגב הקשר בין הקרדום לנרגל ולשמש הוא עתיק ביותר, כפי שמוכח מגרזן מן המאה השלוש־עשרה לפה"ס אשר הוקדש לנרגל, והמציג סממנים שמשיים, ראו: J.V. Canby, 'Hittite Art', BA, 52 (1989), p. 126.
57 R. du Mesnil du Buisson, 'Le dieu à la Bipenne — Nergal et Héraclès', idem, Les tessères et les monnaies de Palmyre, Paris 1962, pp. 295-298

המרכיבים המשניים של השלישיות האליליות הסוריות, שהם ברובם בעלי סמכויות שמשיות כדוגמת מרקוריוס-הליופוליסנוס בבעלבק, הרקלס-מלקרת בצור, הליוס בגבלה, מרקוריוס בעכו ועוד.⁵⁸ ועל רקע זה יש להסביר את הופעת הירח והכוכב (אולי שמש?) על האסימון הנדון.⁵⁹

גבלה בתצלום אוויר משנת 1939

סיכום

במזרח הרומי היה אפוא הקרדום הכפול קשור באלילים שמימיים ובעיקר באלה הממונים על השמש והירח שמקורם בפולחנים ממוצא אנטולי/סורי. לא איתרנו בעולם הפגני של המזרח הרומי אלוהויות כתוניות, ימיות או מכל סוג אחר המחזיקות בקרדום. לפיכך מובן כי ר' עקיבא שאל את התינוק בראש ובראשונה אם הקרדום הוקדש לחמה וללבנה. ר' עקיבא הכיר קרוב לוודאי את הפרט הפולחני הנדון וסבר מלכתחילה שהתינוק הקדיש את הקרדום לאלוהויות השמש והירח. פרט פולחני זה הוא אחד מתוך רבים המוכיחים עד כמה עיוניות היו ידיעותיו של חכם ארץ-ישראלי כר' עקיבא בנושא עבודת האלילים.

58 ראו בהרחבה: סיריג (לעיל, הערה 44), עמ' 345-348. וראו גם: H. Seyrig, 'Baalbek', *Litteris*, 5 (1928), pp. 169-176 (הנ"ל [לעיל, הערה 16 פריט שני], עמ' 55-62); idem, 'La triade héliopolitaine et les temples de Baalbek', *Syria*, 10 (1929), pp. 335-340 (שם, עמ' 27-34); idem, 'Le prétendu syncrétisme solaire syrien et le culte de Sol Invictus', *Le syncrétisme dans les religions grecques et romaines* (Centre d'études supérieures d'histoire des religions de Strasbourg, 19), Strasbourg 1973, p. 150 (שם, עמ' 446). וראו עוד: חג'אר (לעיל, הערה 35), עמ' 236-237.

59 נותר עוד לציין כי הרון (Héroon) המצרי, אשר פולחנו התקיים בעזה בתקופה הרומית (ראו: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus-Christ*, II, eds. G. Vermes, F. Millar & M. Black, Edinburgh 1979, p. 30; כשר [לעיל, הערה 19], עמ' 45), הוא אל שמי המופיע פעם אחת במצרים כשהוא מלווה בקרדום כפול. ראו: H. Seyrig, 'Genneas et les dieux cavaliers en Syrie', *Syria*, 26 (1949), pp. 241-242 and n. 1. על הרון כאל שמי ראו למשל: טורקן (לעיל, הערה 12), עמ' 245.